

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ

**IV. ULUSLARARASI
ŞEYH ŞA'BÂN-I VELÎ SEMPOZYUMU**

-HANEFÎLİK-MÂTURÎDÎLİK-

05-07 MAYIS 2017

CİLT 1

Kastamonu Üniversitesi
IV. Uluslararası
Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu
-Hanefilik-Mâturîdîlik-

EDİTÖRLER

Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇUHADAR

Yrd. Doç. Dr. Mustafa AYKAÇ

Arş. Gör. Yusuf KOÇAK

(Kastamonu Üniversitesi, Türkiye)

ISBN: 978-605-4697-06-9 (Tk)
978-605-4697-07-6 (1.c)

Aralık 2017, Kastamonu
Baskı: Kastamonu Üniversitesi Matbaası

Eserde yayımlanan bildiri metinlerinde ileri sürülen görüşlerin
ilmî ve hukuki sorumluluğu bildiri sahiplerine aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Her hakkı saklıdır.

**İSLÂM'IN BİR DİN OLARAK BENİMSENMESİ VE
YAYILMASINDA MÛTURÎDÎ'DEN HOCA AHMET
YESEVÎ'YE: VASAT BİR ÜMMET PROJESİ
FROM IMAM AL-MATURIDI TO KHOJA AHMET
YASSAWI ISLAM'S ACCEPTANCE AS A RELIGION AND ITS
EXPANSION: THE PROJECT OF A MIDDLE-WAY
COMMUNITY**

Ömer Faruk TEBER¹

ÖZET

Aşağı Türkistan'da yetişmiş ve İslâm medeniyet ve fikir hayatının büyük mimarları arasında olan Farabî (ö. 339/950), imâm Maturîdî (ö.333/944), Hâce Yusuf el-Hemedânî (ö.1140) Hoca Ahmet Yesevî (ö.1166) gibi daha bir çok Türk asıllı alim ve filozof, bütün İslâm dünyasının uzun asırlar boyunca ilim, fikir, sanat ve rasyonel/akılcı düşünce hareketlerinin önderleri, her türlü dinî fanatizm ve aşırılıkların karşısında orta yolun temsilcileri olmuşlardır. Onların hayat düsturları olan bu metotları Kur'ân-ı Kerim'in "ümmeden vasatan" mefhumuna da her yönden mütenasip olmuştur. Söz konusu alimler her daim dini ve düşünceyi birbirinin alternatifi olarak görmemiş, akıl, düşünce ve mantık sistemlerini fikir ve kavram kalabalığının boğucu ortamından uzak tutabilmeyi başarmışlardır.

İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe onun takipçisi ve İslâm ilahiyatını sistematize ederek, insan doğasına uygun en makul bir şekilde ifade edilmesine imkan tanıyan İmam Maturidi, hem kendi zamanlarında ve hem de günümüze kadar geçen zaman içerisinde toplumları aydınlatmışlardır.

İslâm Tarihinin klasik kaynakları, dinin farklı coğrafyalara yayılıp, müminlerince yaşanmasında daha ziyade tarihi olayların siyasal ve askeri yönlerini öne çıkarmışlar ancak ihtida hareketlerinin temelinde ve dinin geniş coğrafyalara yayılmasında hazırlanan ortamın müsait yapısı/imkanı; oluşan demografik yapı hakkında direkt malumat vermemişlerdir. Oysa İmâm Mâtûrîdî, İslâm'ın yayılışı ve yerleşmesinin tarihini ortaya koyan bir alim olarak İslâmiyet'in bir din olarak yayılışı ve toplumlarca benimsenmesini, siyasal tarihin bir konusu olmaktan daha çok sosyal tarihin bir konusu içinde değerlendirmiştir. Bizi bu kanaate onun içinde yaşadığı toplumu İslâm düşüncesinin aydınlık atmosferine taşımasında takip ettiği yol ve metodu sevk etmektedir. Çünkü Maturidî eserlerinde din –şariat ayrımı yaparak mahiyeti itibariyle bireysel imanı önemsemiş, ortaya koymuş olduğu metodik yaklaşımıyla sistematik kelam ekollerinden birisine adını vermiştir.

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren bu dini Kur'ân ve Sünnetten istinbat ederek müminlerin anlayışına sunan İmam Maturidi ve Hoca Ahmet Yesevî gibi İslâm düşüncesinin mimarları, dinin bütüncül bir sistematüğünü ortaya koyabilmek için içerisinde buldukları toplumların akide ve muamelatlarına örnek teşkil edecek ilkeler ve nasları yorumlamış ve açıklamışlardır. Bundan dolayıdır ki, yayıldığı coğrafyalarda dinin toplum üzerindeki tezahürü, bu nasları yorumlayan kişilerin faaliyet ve toplumsal etkileşimlerinin birer sonucu ve ürünü durumundadır.

IX. ve X. Yüzyıldan itibaren İslâm'ın Orta Asya Türk kavimleri arasında süratle yayılmaya başlaması, Türklerin büyük kitleler halinde ihtida etmeleri İmâm-ı Azam ve imam Maturidî'nin dini Türklerin yaşadıkları coğrafya ve insan duygularına uygun yaşanabilir bir sistem içerisine yerleştirmesine borçludur. İmâm Maturidî ve onun takipçileri içerisinde yaşadıkları Orta Asya Türk toplumlarını dinî, ahlâkî, ictimâî yönlerden eğiterek tutum ve

¹ Prof. Dr. Akdeniz Üniversitesi ilahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, omerfarukteber@akdeniz.edu.tr

davranışlarını Kur'ân'ın ve sünnetin çizmiş olduğu çerçeve ile bağdaştırabilmişlerdir. Zira Maturidî'nin yaşamış olduğu bölgeler ve halklarının dini inançlarının temeli sayılabilecek örf, adet ve gelenekleri ile mütenasip sunulan bir İslâm akaid ve muamelâtının ancak Türkler'in kitleler halinde İslâm'ı kabul edip benimsemelerini sağlamış olduğu bir vakıadır.

İmam Maturîdî'ye göre bu din orta yol dinidir. Kur'ân-ı Kerîm'in tabiri ile "ümmeden vasata" ümmetin takip ettiği orta yolda ise, soy, sop, ırk, şeref ve sınıf mücadeleleri bulunmaz; çatışmalar yaşanmaz; madde ve mana dengesinin kurulduğu bir toplumsal yapı için ancak bireyler arasında bir rüchaniyet söz konusu olabilir. Oradaki tercihte ise üstünlük ve şeref ölçüsü yalnızca ahlâki ilkelere dayalı insanlık onurudur. Böylece meydana gelecek toplum da faziletli, takvada ekrem ve hayırda yarışan bir toplum olacaktır.

İmam Maturidî'den Hoca Ahmet Yesevî ve ondan da Anadolu'nun aydınlık meşalelerine can veren bu gelenek, Ameli imana dahil etmeyerek mürtekib-i kebirenin küfrünü reddetmiş böylece tarihte İslam toplumlarının birbirleri ile çatışmalarının muharrik sebebi olan bu anlayışın dini değil ama siyasi bir söylem olduğuna dikkat çekmiştir.

Tebliğimizde İmam Maturîdî'den Hoca Ahmet Yesevî'ye ve onun takipçisi Hacı Bektâş-ı Veli'de "yetmiş iki millete bir nazarla bakmak" olarak somut bir şekil alan kardeşlik zihniyetinin İslâm'ın Orta Asya Türk topluluklarınca benimsenerek süratle yayılmasındaki etkisi vurgulanacak ve sahih bir gelenek olmadan batınî yolun doğru bir şekilde tecrübe edilemeyeceğinin altı çizilecektir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, İmam Mâturidî, Hoca Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli

Abstract

Al-Farabi (d.339/950), Imâm al-Maturîdî (d.333/944), Khoja Yusuf al-Hamadani (d.1140) and Khoja Ahmet Yassawî (d.1166), all grew up in Turkestan, were among the great architects of Islamic civilization and intellectual life, the leaders of science, ideas, art and rational thought movements. All of them have become the representatives of a middle-way against all kinds of religious fanaticism and extremism. These methods, which were their life motives, are also in line with the "Ummatan Vasata/ middle-way" expression of the Qur'an. These scholars have not considered religion and thought as alternatives to each other. They have been able to keep the mind, thought and logic systems away from the environment of ideas and conceptual complexities by establishing a simple religious framework for the Central Asian societies.

Imam Abu Hanifah and his follower Imam al-Maturidi, who systematized Islamic theology and enabling to be expressed in the most reasonable way suitable for human nature, illuminated the societies both in their own time and until today.

The classical sources of Islamic history emphasize the political and military aspects of historical events about spreading religion to different geographical regions. But they did not give direct information about the appropriate structure of the environment and the demographic structure in the spread of religion to wide geographical locations. However, Imam al-Maturidi, who reveals the history of the spread and settlement of Islam, considered the expansion of Islam as a religion and the adoption of societies as a subject of social history rather than a matter of political history. The method of Imam al-Maturidi brings us to this belief because he has made a distinction between religion and shari'a in his works. By his methodical approach, his name has become equal with one of the systematic kalam schools in Islamic thought.

Imam al-Maturidi and Khoja Ahmet Yassawi explained this religion to communities referring to the basis of the Qur'an and the Sunnah. They interpreted the principles to be exemplary. Therefore the reflection of religion on society is the result and product of activities and social interactions of these interpreters.

According to Imam al-Maturîdî, Islam is the middle-way religion. Within the Qur'anic expression of Ummatan Vasata/ middle-way, as followed by the ummah, there is no race, honour and class struggles. Thus, the society will be a virtuous society.

From Imam al-Maturidî to Hodja Ahmet Yassawi, this tradition gave life to Anatolia. Al-Maturidî distinguished between religious practice and faith. He does not consider a person who commits a great sin as infidel. The cause of this understanding, which is the main reason for many of the conflicts, is not a religious but political discourse.

In our paper, we shall present the views of tolerance from Imam al-Maturidi to Hodja Ahmet Yassawi and later to Haji Baktash and emphasize their effects on Central Asian societies.

Key Words: Anatolia, Imam Maturidi, Hodja Ahmat Yassawi, Haji Baktash Wali

GİRİŞ

Dört Halife'den sonraki Emevi hanedanlığı döneminde İslam Devleti yeni fetihlerle oldukça genişlemiş, Maveraünnehir'e kadar ulaşmıştı. 700'lü yılların başında cihat ilan ederek Türklerin yaşadığı şehirlere giren İslam devleti Emevilerin komutanlarından olan Kuteybe bin Müslim, saldırı düzenlediği yerlerde Müslüman olmayan Türklere karşı oldukça sert mücadelelere girişti. Çok sayıda insanı öldürerek, şehirleri yağmalayarak ve ganimetler elde ederek ilerleyen Kuteybe bin Müslim, her ne kadar ölümüne değin faaliyetlerini sürdürmüş ve İslam'ı tanıtmış olsa da onun yaptıkları Türklerin topluca İslam'a geçmeleriyle sonuçlanmamıştı.

Türklerin toplu ihtida hareketleri Abbasiler döneminde görülmektedir. Özellikle 751 yılında Çinlilere karşı yapılan savaşta Abbasi Devletinin izlediği strateji ile Türk ve İslam Ordularının ittifak ederek Çin'e karşı elde edilen zafer neticesinde Türklerin kitleler halinde İslam'a girdiği bilinmektedir.

Türk kavimleri ile İslam Devletinin ilk karşılaşmalarında yaşanan askeri hadiseler her ne kadar ihtida hareketlerini gölgede bıraksa da sonrasında Türkler arasında İslam'ın neşvünema bulmasının ardındaki sebepler çok başkadır.

İnancın dayatılması karşısında verilen tepkiler, İlahi mesajın gönüllere sirayet etmesi ile Türk-İslam dünyasında İ'lây-ı Kelimetullah davasına dönüşmüştür. Yani Türk kavmi Mesajı kabul etmekle birlikte Mesajın taşınması misyonunu da sahiplenmiştir.

Maveraünnehir de filizlenen İslamlaşma hareketleri Hoca Ahmet Yesevi ve İmam Maturidi gibi ilim ve gönül ehli mutasavvıf ve âlimler tarafından bütün Kafkasya, Orta Asya ve Anadolu'ya kadar uzanmış; bu aşamadan sonra yaklaşık 1300 yıl sürecek Türklerin İslam'ın Bayraktarlığı misyonu, Osmanlı İmparatorluğu zamanında da devam etmiştir.

Hoca Ahmet Yesevi'nin gönülleri mest eden Nebevi Hareket metodu ve İmam Maturidi'nin İslam Akidesinin toplumda yer etmesi çalışmaları neticesinde bir Türk-İslam Toplumunu ve Medeniyeti ortaya çıkarmıştı.

O zamana değin sert ve savaşçı mizaca sahip olan bir topluluktan, gönül ve aşk ehli Türkmen dervişine dönüşerek 'Yaratılanı sev Yaratandan ötürü' diyen Yunus Emre vari sûfilik akımı hızla yayılmıştır. Horasan, Buhara, Nişabur'dan Kafkasya, Anadolu'ya irşad için revan olunan 'Baba'lar ile manevi imar çalışmaları yüzyıllarca süregelmiştir.

IX. ve X. Yüzyıldan itibaren İslâm'ın Orta Asya Türk kavimleri arasında süratle yayılmaya başlaması, Türklerin büyük kitleler halinde ihtida etmeleri İmâm-ı Azam ve imam Maturidî'nin, dini Türklerin yaşadıkları coğrafya ve insan duygularına uygun yaşanabilir bir sistem içerisine yerleştirmesine borçludur. İmâm Maturidî ve onun takipçileri içerisinde yaşadıkları Orta Asya Türk toplumlarını dinî, ahlâkî, ictimâî yönlerden eğiterek tutum ve davranışlarını Kur'ân'ın ve sünnetin çizmiş olduğu çerçeve ile bağdaştırabilmişlerdir. Zira Maturidî'nin yaşamış olduğu bölgeler ve halklarının dini inançlarının temeli sayılabilecek örf, adet ve gelenekleri ile mütenasip sunulan bir İslâm akaid ve muamelâtının ancak Türkler'in kitleler halinde İslâm'ı kabul edip benimsemelerini sağlamış olduğu bir vakıdır.

Gerek Hoca Ahmet Yesevi gerekse İmam Maturidi'nin gayret ve çalışmaları mutedil, kuşatıcı, hoş görü temeline dayalı orta yol bir ümmet toplumu oluşturma çabası olarak karşımıza çıkmaktadır. Biz de tebliğimizde ilim, irfan sahibi müstesna şahsiyetlerin "Vasat Ümmet" gayretlerini anlamaya ve anlatmaya çalışacağız.

a) Mâverâünnehir ve Mâtûrîdîliğin Kültür Havzası

Aşağı Türkistan'da yetişmiş ve İslâm medeniyet ve fikir hayatının büyük mimarları arasında olan Farabî (ö. 339/950), imâm Maturîdî (ö.333/944), Hâce Yusuf el-Hemedânî (ö.1140) Hoca Ahmet Yesevî (ö.1166) gibi daha bir çok Türk asıllı alim ve filozof, bütün İslâm dünyasının uzun asırlar boyunca ilim, fikir, sanat ve rasyonel/akılcı düşünce hareketlerinin önderleri, her türlü dinî fanatizm ve aşırılıkların karşısında orta yolun temsilcileri olmuşlardır. Onların hayat düsturları olan bu metotları Kur'ân-ı Kerim'in "ümmeden vasatan" mefhumuna da her yönden mütenasip olmuştur. Söz konusu alimler her daim dini ve düşünceyi birbirinin alternatifi olarak görmemiş, akıl, düşünce ve mantık sistemlerini fikir ve kavram kalabalığının boğucu ortamından uzak tutabilmeyi başarmışlardır. Mâverâunnehir bölgesinde Yesevîlik fıkhıtan daha ziyade örfe yer vermiş, Türkçe şiirleri, halk musikisi ve ayinleriyle kaideci bir din anlayışı yerine Orta Asya halklarının dilini kullanmıştır (Ülken, 2003, 68). Bu sayede de İslâm adına bir cazibe merkezi olmuştur.

Mâveraünnehir bölgesi, Türkler için hiç yabancı bir saha olmayan ve eski İran ananelerini sinesinde saklayan Horasan, sûfilik akımının da başlıca merkezlerinden biriydi. Bu nedenle Mâverâunnehir İslamlaştıktan sonra, bu akımın İslamiyet'in önceden takip ettiği yollardan Türkistana'a girmesi gayet normaldi. Hemedan, Nişapur, Merv IX.yüzyılda sûfilerle dolmuştur. X.yüzyılda da Buhara ve Fergana'da sûfi nitelikli şahsiyetlere tesadüf edilmeye başlanmıştır. Fergana'daki Türkler kendi şeyhlerine Bab yani Baba ismini vermişlerdir. Önceden Horasan'a gelmiş olan Türklerden de Mehmed Ma'suk Tûsi, Emir Ali gibi bazı tanınmış sûfiler yetişmişti. İşte bu gibi amillerin etkisiyle, Türkler arasında sûfilik akımı hızlı yayılmıştır. Buhara, Semerkand, Kaşgar gibi büyük İslam merkezlerinden, birçok fedakar dervişlerin göçebe Türkler arasına yayıldıkları ve yeni akideler, düşünceler götürdükleri görülmekteydi. Kendilerine ilahiler ve şiirler okuyan Allah rızası için iyilikte bulunan dervişleri ozanlara benzeterek onları benimsiyorlardı (Köprülü, 1984, 14).

İmam-ı A'zam Ebû Hanife onun takipçisi ve İslâm ilahiyatını sistematize ederek, insan doğasına uygun en makul bir şekilde ifade edilmesine imkan tanıyan İmam Maturidi, hem kendi zamanlarında ve hem de günümüze kadar geçen zaman içerisinde toplumlara aydınlatmışlardır.

İslâm Tarihinin klasik kaynakları, dinin farklı coğrafyalara yayılıp, müminlerince yaşanmasında daha ziyade tarihi olayların siyasal ve askeri yönlerini öne çıkarmışlar ancak ihtida hareketlerinin temelinde ve dinin geniş coğrafyalara yayılmasında hazırlanan ortamın müsait yapısı/imkanı; oluşan demografik yapı hakkında direkt malumat vermemişlerdir. Oysa İmâm Mâtûrîdî, İslâm'ın yayılışı ve yerleşmesinin tarihini ortaya koyan bir alim olarak İslâmiyet'in bir din olarak yayılışı ve toplumlarca benimsenmesini, siyasal tarihin bir konusu olmaktan daha çok sosyal tarihin bir konusu içinde değerlendirmiştir. Bizi bu kanaate onun içinde yaşadığı toplumu İslâm düşüncesinin aydınlık atmosferine taşımasında takip ettiği yol ve metodu sevk etmektedir. Çünkü Maturîdî eserlerinde din –şariat ayrımı yaparak mahiyeti itibariyle bireysel imanı önemsemiş, ortaya koymuş olduğu metodik yaklaşımıyla sistematik kelimelerden birisine adını vermiştir (Mâtûrîdî, 1971, 24).

Mâtûrîdî, Abbâsîler'in merkezî otoritelerinin oldukça zayıfladığı bir dönemde siyasî bakımdan hilâfete bağlı müstakil beyliklerden Sâmanoğulları'nın (819-1005) Mâverâunnehir'e hâkim oldukları² devirde yaşamıştır. Mâtûrîdî'nin ilmî ve kültürel çevresi olarak bilinen Mâverâunnehir bölgesi ortaçağ coğrafyacıları tarafından bilâd't-Türk veya Türkistan olarak kaydedilmiştir. Gerek dil ve üslûp özellikleri gerekse yaşadığı Semerkant ve çevresinin Türkler'in çoğunlukta bulunduğu bir bölge olması göz önüne alındığında Mâtûrîdî'nin Türk asıllı olduğunu söylemek gerekir.

² Sâmânîler'in ortaya çıktığı yer adları olarak geçen Semerkant, Belh ve Eşnas şehirlerinin Akhunlar döneminden beri Türkler'in hâkimiyetinde bulunduğunu, ailenin atası Sâmân'ın unvanı olan "hudât" kelimesinin Farsça'da "sahip", eski Uygur Türkçesi'nde "unvan ve rütbe" anlamında kullanıldığını belirterek Türk kökenli olduklarını ileri sürerler. Bkz. Aydın Usta, "Sâmânîler", *DİA*, 36/64.

Hanefî düşünceye Maverâünnehir'de ilk ve en fazla destek veren Samaniler iken Karahanlılar'ın Maturidi çizgideki Hanefîliği resmi mezhep ilan etmeleriyle, Hanefîlik, Maverâünnehir bölgesinde, Batı ve aşağı Türkistan'da güçlü bir şekilde tesis edilmiştir (Kalaycı, 2013, 137).

Hilmi Ziya Ülken, Türklerin İslâm'a girişleri için "Mihrap" Mecmuasında yazdığı makalesinde şunları söyler:

"Ne vakit ki Samaniler tagallüp ederek Türkmenin karşısına en eski bir düşman olarak İran'ı çıkardılar. O zaman Türkmenler de yayından fırlamış ok gibi İran içerisine doğru inmeğe başladılar. Bu büyük hicret bir ordunun istilası değil, bir kavmin muhacereti idi. İşte Türkmenlerin arasında Müslümanlığın yayılması asıl bu sıralara aittir. Türkmenler aşiret asabiyetinden uzak oldukları ve millet haline gelmeğe büyük bir istidat gösterdikleri cihetle, Araplardan çok daha kolaylıkla İslam dinine uydular. Hatta kuvvetli rabitalarla ona bağlandılar. Lakin hangi kavimde olursa olsun Sünnîlik=Zühdî Din teşkilatına intibak eden bütün şekilci esaslarına sadık kaldılar. İster Kadı Beyzavî gibi Acem, ister Ebû Musa El-Eş'arî gibi Arap, isterse de İmam Mâtûrîdî gibi veya Neseî gibi Türk olsun bütün teşkilata intibak eden alimler, tereddütsüz bir surette yalnız töreyi kabul eder." (Ülken, 1924,237-244)

İslâm Mezhepleri Tarihi klasik eserleri³ genellikle Kelâm ilmi ve ekollerinden ve hatta Ehl-i Sünnet'in kelâm ilmindeki aklî tefekkürünü temsil eden ve daha çok Orta Asya bölgesinde hakim bulunan büyük bir teolojik ekolün mimarı Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî'den sözetmemişlerdir. Müslümanlar arasındaki yerinin büyüklüğüne, İslâm akidesinde bırakmış olduğu ve günümüze kadar yükselen bir değer olarak İslâm'ın orijinal tafekkür örneklerinden birini temsil etmesine rağmen, İslâm aleminde hak ettiği etüde mazhar olamamıştır (Tanci, 1955, 1).

Hoca Ahmet Yesevî ve bağlıları ilk Türk topluluklarının yaydığı İslam ahlakının merkezde olduğu sûfi yönü ağır basan din anlayışında, tamamen İmam Mâtûrîdî'nin İslam itikadî anlayışının hakim olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu dönemlerde Mâverâünnehir bölgesinde yaşanan İslâm ile XV ve XVI. yüzyılda Anadolu'da konargöçer Türk zümrelerinin İslam anlayışlarını geniş ölçüde etkileyen Şii motiflerin bir etkisi mevcut değildi (Ocak, 2005, 79; Atalan, 2010, 102).

Ahmet Yesevi ve halifelerinin Orta Asya Türkleri arasında İslam'ın yayılmasında oynadıkları rol tarihi bakımdan büyük önemi haizdir. Zira ister istemez eski geleneksel öğretilerle ifade edilerek yorumlanmak zorunda olunan bu İslam anlayışı bu sufi kişiler aracılığı ile çok tabii olarak güçlü bir evliya kültü etrafında kurumlaşarak gelişmiştir. Kitabî İslam'dan yalnızca fikhin uygulanması noktasında farklı olarak Türklere mahsus bir yapı kazandırdı. Karahanlılardan Osmanlılara kadar gelen Türk İslam'ı, tasavvuf'un süzgecinden geçerek belli bir tasfiyeye uğramış, asıl kaynaklara ulaşma konusunda zayıf ancak sufi nitelikli cezbeci coşkucu bir İslam anlayışı olmuştur (Ocak, 2005, 79).

b)Mâverâünnehir ve Mezhep Hareketleri

İmâmu'l-hudâ, imâmu'l-mütekellimîn ve musahihu akâidi'l-müslimîn, gibi övücü mahlaslara sahip Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî'nin yaşadığı Maverâünnehir ve çevresinde Ebû Hanîfe'nin öncülüğünü yaptığı aklî bilgiler ile vahyi uzlaştıran bir din anlayışının hakim olduğunu kaynaklar ifade etmektedir. Aklî bilgileri yegane kaynak olarak kabul eden ve hadisleri akaid alanında genellikle dikkate almayan Mutezilî kalemcilerin, öte tarafta aklî bilgileri ihmal eden ve yalnızca nakli esas alan âsâr taraftarı fikhîçilerin oluşturduğu problemlerli din anlayışına karşı, aklî bilgilerle naklî bilgileri uzlaştırmaya çalışan ve temelleri Ebû Hanîfe tarafından atılan mutedil bir din anlayışının Mâverâünnehir bölgesinde Mâtûrîdî tarafından sistematize ettiği İslam itikadî İslâm dünyasını çağlar ötesine taşımıştır (Mâtûrîdî, 2005, I/17).

³ Bağdadî (ö.429/1037), *el-Fark beyne'l-Frak ve Usûlu'd-Dîn*; el-İsferâyînî (ö.471/1078), *et-Tabsîr fi'd-Dîn*; Şehristânî (456/1063), *el-Mîlel ve'n-Nihal*; İbn-Hazm (ö.456/1064), *el-Fasl Fî'l-Mîlel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*.

Bir coğrafyayı etüt ederke siyasi, ictimai ve örfi açılardan ele aldığımız gibi bölgede hakim dinî düşüncede yaşanan teolojik kırılmalar ve sentezlerin yaşandığı yeni biçimlerin de üzerinde düşünülmesi bilimsel bir gerçekliktir (Evkuran, 2012, 498). Bu yönüyle bakıldığında da Mâveraünnehir bölgesi genelinde erken dönemlerde en fazla müntesibe sahip mezhebin Mürcie olduğu bilinmektedir. Mürcie'nin burada en fazla tabana sahip olmasının başta gelen sebebinin, yeni Müslüman olan kitlelerin dinî ve hukukî statüleri konusunda yaşanan belirsizlik ortamında Mürcie mezhebinin bölge nüfûsunu oluşturan Türk halklarının düşünce ve yaşayışlarından doğan ihtiyaçlarına en güzel şekilde cevap verebilmesi olarak görülmelidir (Kutlu, 1998, 156).

İmam Maturîdî'ye göre bu din orta yol dinidir. Kur'ân-ı Kerîm'in tabiri ile "ümmeden vasata" ümmetin takip ettiği orta yolda ise, soy, sop, ırk, şeref ve sınıf mücadeleleri bulunmaz; çatışmalar yaşanmaz; madde ve mana dengesinin kurulduğu bir toplumsal yapı için ancak bireyler arasında bir rüchaniyet söz konusu olabilir. Oradaki tercihte ise üstünlük ve şeref ölçüsü yalnızca ahlâki ilkelere dayalı insanlık onurudur. Böylece meydana gelecek toplum da faziletli, takvada ekrem ve hayırda yarışan bir toplum olacaktır.

وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا

"ve işte böyle, sizi ortada yürüyen bir ümmet kıldık ki, siz bütün insanlar üzerine adalet örneği ve hakkın şahitleri olasınız, peygamber de sizin üzerinize şahit olsun..."(Bakara, 143)

İmam Maturîdî'den Hoca Ahmet Yesevî ve ondan da Anadolu'nun aydınlık meşalelerine can veren bu gelenek, Ameli imana dahil etmeyerek mürtekb-i kebirenin küfrünü reddetmiş böylece tarihte İslam toplumlarının birbirleri ile çatışmalarının muharrik sebebi olan bu anlayışın dini değil ama siyasi bir söylem olduğuna dikkat çekmiştir (Kayıklık, 2009, 16). Çünkü İslâm düşünce tarihinde harici bir etki olmadan siyasal çalkantılar sonucu ortaya çıkan ve İslâm toplumunun hicri birinci asırda tartıştığı ilk kelâmî problem iman problemi olmuştur. İman konusunu bir sorun olarak amel-iman zemininde tartışan ilk akım da Mürcie olmuştur.

İslâmlaşma ile Mâtürîdilik ilişkisinin sosyo-politik yönü olduğu gibi coğrafya ve geleneksel düşünce yapısının da İslâm'a muhatap olan toplulukların yeni dini kabul etmelerinde büyük rolü olduğu bilinmektedir. Horasan ve Maveraünnehir bölgesindeki kahir ekseriyeti Türklerden oluşan Buhara ve Semerkant gibi şehirlerin sosyal kimlikleri İslâm'ı kabul etmelerinde son derece etkin bir unsur olarak görülmektedir. V/XI. Yüzyıldan sonraki süreçlerde Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde fıkıh-kelam eksenli ve akılcı bir öne çıkarken; İslâm'ın geldiği Arap yarımadası ve ilk yayıldığı bölgelerde fıkıh ve hadis eksenli nakilci dini algılama biçimi hakim olmuştur (Evkuran, 2013, 8). Sonraki dönemlerde yine İmam Mâtürîdî'nin fıkıhta-kelamda mensubu olduğu Hanefiliğin temsilcileri de bu coğrafyada nakilci bir yaklaşımdan daha ziyade aklî istidlali esas alan bir yolu tercih etmiştir.

Maverâünnehir bölgesinde Mâtürîdî anlayışın kök salmasında, Mâtürîdî'nin yeni bir mezhebi tesis etmesinden daha çok, bölgede hakim anlayış olan Mürcî-Hanefî yaklaşımın önemli bir temsilcisi olarak algılanmıştır. Mâtürîdiliği destekleyen dinî-toplumsal yapılar aynı zamanda Maturidiliğin beslediği dinî-toplumsal aidiyetler olarak karşımıza çıkmıştır (Kalaycı, 2013, 113).

Hız. Osman döneminde başlayan ve Cemel ve Siffin savaşları ile şiddetlenen Müslümanlar arası çatışmalara bir tepki olarak birlik ve beraberliği vurgu yapan Mürcie'nin Maverâünnehir bölgesinin Merv, Tirmiz, Buhara ve Semerkant gibi yerleşim merkezlerinde geniş taraftar kitlesi bulmasının arkasında yatan sebeplerin başında bu bölgede yaşayan Türk nüfûsun İslâm'ın ağır nakilci koşullarından daha ziyade hoşgörü, şefkat, merhamet ve akla hitap eden yönüne talip olmaları dikkatlerden kaçmamalıdır.

c) Mâtûridîlik-Tasavvuf İlişkisi

Ebû Mansur Muhammed b. Buhammed b. Mahmud el-Mâtûridî (ö.944), Irak'taki Eş'ârî ekolünden farklı olarak muhafazakâr kelimcilerin formalizmiyle Mutezîle'nin rasyonalizmini uzlaştıran, Ebû Hanîfe'nin eserlerinde ortaya koyduğu inanç esaslarını sistemleştiren bir mezhebin müessisi olarak kabul edilmiştir (Günaltay, 1943,81-82). İmâm Mâtûridî'yi öne çıkaran en önemli amil, onun akli ön plana alan metodudur (Fığlalı, 1983, 76). O, Mutezîle'nin Abbâsiler tarafından takibata uğradığı, Hadis taraftarlarının devlet tarafından desteklendiği, Şîî ve İsmâilî fikirlerin yanı sıra tasavvufî düşüncenin yaygınlık kazanmaya başladığı bir dönemde akıl ve vahiy arasında yaratılmak istenen bunalımı ve çatışmayı ortadan kaldırmaya ve onun yerine akli tekrar dinî bilginin üretilmesinde en güvenilir kaynak olarak öne çıkarmaya çalışan bir alimdir (Kutlu, 2003, 54).

Aşağı Türkistan, Mâveraünnehir bölgesinde Buhara başta olmak üzere Semerkant ve Belh gibi şehirlerde Mâtûridî'nin de dahil olduğu Hanefî kesim arasında zühd, verâ ve takvâyı esas alan sûfî nitelikli eğilimler bulunmaktaydı. Özellikle Semerkant'da Hanefî çevre içerisinde Ömer en-Nesefî ve hocası Mekhûl en-Nesefî gibi zahid kimliğiyle bilinen şahsiyetler bu coğrafyada tasavvufî cereyanların nüfuz ve etkisini ortaya koymasından önemlidir.

Mâtûridîliğin kelâmî yönü Abdulhâlik Gücdüvânî (1103-1179) tarafından sistemleştirilen Nakşibendiliğin şehirli ve eğitilmiş kesimlerinde temsil edilirken akide formu daha çok kırsal kesimde yaygın olan Hoca Ahmed Yesevî (ö. 1166)'nin adına nispet edilen Yesevîlik ve onun Anadolu'daki mirasçısı Hacı Bektâş-ı Velî'ye nispetle Bektâşilik gibi tarikatların görüşlerini etkilemiştir (Onat, 2010, 142). Hanefî-Mâtûridî geleneğe mensup Yusuf el-Hamedânî (ö.1140)'nin öğrencisi ve halifesi olan Hoca Ahmet Yesevî, Buhara'dan yaşadığı Yesi şehrine dönerek irşad faaliyetlerinde bulunmuş, çevresindeki geniş Türk toplulukların mürşidi olmuştur. Yesevîlik, Kurumsal anlamda Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan Müslüman Türk kitlelerinin ilk tarikatı olarak dönemin diğer tasavvufî formlarına karşın sosyo-kültürel bir hakimiyet elde etmiştir.

Muhakemeli bir mutasavvıf ve bir fakih olan Hoca Ahmet Yesevî'nin irşat halesini daha çok bozkır yaşamının tüm özelliklerini taşıyan göçebe ve yarı göçebe Türk toplulukları oluşturmuştur (Baş, 2010, 30). O çevresindeki kitabi anlamda medrese eğitiminden uzak ama yüksek ahlak ve geleneksel davranışlarını İslâm ile bağdaştırmaya çalışan bu insanların hem akidede ve hem de amelde kâmil mürşitleri olmuştur. Hikmetleri ile İslâm ahlakının en ince detaylarını sunarken aynı zamanda tarikatın âdâb ve erkânını dört kapı kırk makam gibi şiirsel bir dil kullanarak aydınlatmıştır (Eraslan, 1989, 161). Hoca Ahmet Yesevî, çevresindeki insanlara İslâm'ın ağır fikhî koşullarını dayatma yerine bağlı kaldığı itikadi çerçeve olan Mâtûridî-Hanefî geleneğinin iman anlayışını kazandırmaya çalışmıştır (Kalaycı, 2013, 248).

İmâm Mâtûridî Tevîlât'ında iman ile akıl arasındaki ilişkiyi açıklarken, iman olmaksızın ibadetlerle sorumlu tutulmayı imkansız kılan iki husustan birisinin kişinin gayr-i âkil olmasıdır ifadesini kullanmıştır. O, bu düşüncesini kulluk bilincini taşımayan ve risalet müessesesini benimsemeyen birinin ibadette bulunmak ve resule uymakla mükellef tutulmasının mantığa aykırı bulduğunu dile getirerek delillendirmiştir (Mâtûridî, 2005, I/371). Ona göre mukallidin imanı geçerli olmakla birlikte akıl yürütmeyi terkettiğinden günahkârdır (Yavuz, 2003, 28/173).

Mâtûridî-Hanefî çizginin temel yaklaşım biçimini aksettiren Bektâşilik de İslâm anlayışını büyük ölçüde Yesevîlikten almış Anadolu'da teşekkül etmiş bir tarikattır (Köprülü, 1973, I/213). Hacı Bektâş-ı Velî görüşlerinde Yesevîliğin melâmet boyutunu öne çıkararak, imanı akıl ile bağdaştırmış arifler katında imanın akıl üzere olduğunu vurgulamıştır (Güzel, 2002, 176). Dolayısıyla Bektâşilikteki Sünnîlik algısının büyük ölçüde Mâtûridîlikten beslendiğini söyleyebiliriz. Bektâşiliğin yazılı metinlerinde İmâm Mâtûridî'nin itikatta imâm ve rehber olarak kabul edilmiş olduğuna dair geçen ifadeler⁴ bu hususun en somut tezahürü

⁴ Hacıbektâş İlçe Halk Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu *Erkânâme*, No:36, vr. 13b.

olarak kabul edilebilir. Bu durumun bilinçli olarak dile getirildiğini söyleyebiliriz. Hatta diyebiliriz ki, bu düşünce Hacı Bektâş-ı Velî'ye ulaşan bir sürecin tezahürüdür.

Mesela Hacı Bektâş-ı Velî *Makâlât* adlı eserinde genel İslâmî telakkilere uygun olarak “âmentü esasları” veya “imân esasları” olarak da ifade edilen altı esası kabul etmekte ve bunları şerî'atin ilk makâmı olarak değerlendirmektedir (Coşan,1996, 16-17). Bu durum aynı şekilde Bektâşî Erkânnâmelerine de yansımıştır. Bu metinlerin başlangıcında öncelikli olarak verilen bilgi imânın altı farzıdır. Amentü formülasyonu çerçevesinde verilen bu esaslar, otuziki farz içerisinde mütalaa edilmiştir (Teber, 2008,128-130).

Mâtürîdîliğin Anadolu irfanının temsilcisi Hacı Bektâş-ı Velî de imân konusunda akla hâkim bir rol verdiğini şu sözlerle dile getirmektedir: “İnanmak, bedene mi, yoksa ruh üzerine mi ödev düşer? denilirse biz, ‘o akıl üzeredir’ deriz. Ârifler katında da imân akıl üzeredir. Çünkü akıl bedende hükümdar, imân da onun vekili ve yardımcısıdır. Hükümdar gitse yardımcısı da kalmaz.” (Coşan, 1996, 113) Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere ona göre aklın olmadığı yerde imândan da bahsedilemez. Hacı Bektâş-ı Velî bu yaklaşımı ile Ebû Hanîfe ve Mâtürîdî gibi imân olgusundan hareket eden, fakat insanın aklî oluşumunu da bu imân üzere koymaya çalışan bir düşünür imajı çizerken, Ebû Hanîfe ve Mâtürîdî'nin temsil ettiği akılcı-hadarî dinî söylemin (Kutlu, 2001, 22-25) bir temsilcisi olduğunu ortaya da koymaktadır (Gündoğdu, 2007, 168). Aklın vucut gemisinin dümeni olduğunu ifade eden şiirsel bir metin Bektâşî klasik metinlerine söyle yansımıştır:

“Vücut bir gemi akıl dümeni
Fikir küreği, kulak yelkeni
Göz gayharani
kullan gemiyi görelim seni”⁵

İmanın tanımı konusu gerek Hacı Bektâş-ı Velî'nin *Makalat*'ında gerekse Erkânnâmelerde Mâtürîdîlik-Bektâşîlik etkileşiminin en önemli yansımalarından biri olarak kabul edilebilir. Ebu Hanife'ye göre “imân dil ile ikrâr kalb ile tasdiktir, ameller imâna dahil değildir, büyük günah şirk olmadıkça imâna zarar vermez. Taat de, imân olmadıkça kişiye fayda vermez.” Mâtürîdî de bu hoşgörüyü dayalı imân anlayışını aynen benimsemiştir ⁶.

Hacı Bektâş-ı Velî'nin kabul ettiği maruf imân, dil ve gönül üzere olan imândır: “İmanın herkesçe bilineni, kalp ile tasdik, dil ile ikrâr olduğudur. Kim çalap Tanrı'ya gönülden tanıklık yapmazsa, mutlak kâfirdir (Coşan, 1996,14).

Bektâşî Erkânnâmelerinde de “dil ve gönül üzere olan imân” vurgusu göze çarpmaktadır. “İman ve islâm demek kalp ile tasdik ve dil ile ikrâr dır.” İfadeden de anlaşılacağı üzere imân kalp ile tasdik ve dil ile ikrâr dan ibaret görülmekte ve ameller imân tanımı içerisinde tutulmamaktadır. Bu hususun Erkânnâmenlerin başlarında dile getirilmiş olması önemli bir olgu olarak değerlendirildiğini göstermektedir (Teber, 2008, 127).

Bektâşîlik-Mâtürîdîlik etkileşimi noktasında Bektâşî yazılı kaynaklarında karşılaşılan bir diğer önemli husus da din-şerî'at ayrımıdır. Bu ayrım, en yalın halini Ebu Hanife'de bulmakla birlikte İmam Mâtürîdî'nin özgün görüşlerinden birini teşkil etmektedir. Buna göre din birdir, şerî'at ise çok ve muhtelifdir. Dolayısıyla bütün peygamberler, aynı dine, yani tevhid dinine mensup olmalarına rağmen şeraitleri farklıdır (Kutlu, 2003, 39).

Adı ne olursa olsun bu dini-politik veya dinî-toplumsal hareketlerin arkasında, “örtülü referans çerçevesi” dediğimiz bir zihniyet bulunmaktadır. İslam'ın inanç, ibadet-muamelat ve ahlakî boyutuyla ilgili bilgi üretmeye yönelik bu çabalar, geçmişte olduğu gibi bugün de bütünüyle olmasa bile, büyük ölçüde bu yöntem ve zihniyetlerden şu ya da bu şekilde etkilenmeye devam etmektedir. Sonuç olarak Prof. Zeki İşcan'ın ifadesiyle bugün yapılması

⁵ Hacıbektaş İlçe Halk Kütüphanesi Yazmalar Koleksiyonu *Erkânnâme*, No:36, vr. 10b.

⁶ Mürcie mezhebine ve Ebû Hanife'ye kadar götürülen bu görüş hakkında daha geniş bilgi için bakınız. Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 1995.

uygun olan, Mâtürîdî'nin sahip olduğu düşünce sisteminin, anlaşılabilir olarak analiz edilmesi ve bu düşünce sisteminin yeniden geliştirilmeye çalışılması olmalıdır (İşcan, 2008, s.4).

Sonuç

Hoca Ahmet Yesevi dört kapı kırk makam öğretisi ile tasavvufun yalnızca hakikati kuşatmakla kalmayacağını, aynı zamanda ona ulaşabilmek için gerekli metodik vasıtaları da kapsadığını bize göstermiştir. Böylece o insanı şeriatın hakikate götüreceği yolları bize göstermiştir.

Tebliğimizde İmam Maturîdî'den Hoca Ahmet Yesevî'ye ve onun takipçisi Hacı Bektâş-ı Velî'de “yetmiş iki millete bir nazarla bakmak” olarak somut bir şekil alan kardeşlik zihniyetinin İslâm'ın Orta Asya Türk topluluklarınınca benimsenerek süratle yayılmasındaki etkisi ve Sevâd-ı A'zam gibi sahih bir gelenek olmadan batını yolun doğru bir şekilde tecrübe edilemeyeceği vurgulanmak istenmiştir.

Sonuçta İslam coğrafyalarında özellikle de Ortadoğu'da günümüzün en önemli problemlerinden olan mezhep çekişmelerinin sebepleri, istişare kapılarının kapatılması, tahammülsüzlük, aklın verilerini kabullenmeme olarak sayılabilir. Oysa İmam Maturudinin tutumu model alınarak *İslam* en geniş ve en temel çatı kavram olarak alınırsa, diğer tüm yaklaşımlara (mezhepler, ekoller, görüşler) bu çatı altında yer verilip saygısızlık (tekfir etme veya fasık sayma vb.) yapılmazsa Dünya nüfusunun büyük bir kısmını içinde barındıran İslâm coğrafyası medeniyetin beşiği olduğu gibi tekamülünün de namzeti olacaktır.

KAYNAKÇA

- Atalan, Mehmet, “Hz. Ali Cenknâmelerinde Mâtürîdîlik ve Hanefîlik ile İlgili Unsurlar”, e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, III/I (Bahar 2010), ss. 65-103.
- Bağdadî, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *Kitabu Usûlu'd-Dîn*; Beyrut 1981.
- _____, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. E. Ruhi Fığlalı, İstanbul 1991.
- Baş, Eyüp, Ahmet Yesevî'nin Bektâşîlik, Alevîlik Üzerindeki Etkileri ve Osmanlı Dinî Hayatındaki İzleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 52:2 (2011), ss.21-53.
- Eraslan, Kemal, “ Ahmet Yesevî”, *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, ss.159-161.
- Eşârî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (yay. Muhyiddin Abdulhamid), Kahire 1950, C.I-II.
- Evkuran, Mehmet, “Mâtürîdîliğin Teolojik ve Sosyolojik Bileşenleri Üzerine –Teo-Sosyolojik Bir Değerlendirme”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 22-24 Mayıs İstanbul 2012, ss.495-523.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1983.
- Günaltay, Şemseddin, “Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu”, *Belleten*, C. VII (1943), ss.29-82.
- Gündoğdu, Cengiz, *Hacı Bektâş-ı Velî, Öğretisi ve Takipçileri Hakkında Metodik Yeni Bir Yaklaşım*, Ankara 2007.
- Güzel, Abdurrahman, *Hacı Bektâş Velî ve Makâlât*, Ankara 2002.
- Hacı Bektâş-ı Velî, *Makalat*, haz. Esat Coşan, Ankara 1996.
- Hacıbektaş İlçe Halk Kütüphanesi, *Erkânnâme*, No:36.
- İbn-Hazm, ebû Muhammed el-Endelusî, *el-Fasl Fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*. Beyrut 1986.
- İşcan, Zeki, “İslâm Düşüncesinin Entelektüel Temellerinin Yeniden Yorumlanmasında Maturîdî'nin Katkısı”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl 12, s.34 (Kış 2008), ss.1-22.
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturîdîlik İlişkisi*, Ankara 20013.
- Kayıklık, Hasan, *Tasavvuf Psikolojisi*, Ankara 2009.
- Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984.
- Köprülü, Fuat, “Ahmet Yesevî”, *İA*. C. I, ss.210-213.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 1998.

_____, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, *İslamiyat*, (2001), c. IV, S. 4, ss. 15-36.

_____, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmâm Mâtûrîdî”, *İmam Mâtûrîdî ve Mâtûrîdîlik, Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Mâtûrîdîlik Mezhebi*, Haz. S. Kutlu, Kitâbiyât Yay., Ankara 2003.

-Mâtûrîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, Çev. Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İstanbul 2005.

-Muturidi, Ebu Mansur, *İslâm Akaidine Dair Eski Metinler, Tevhid Kitabı ve Akaid Risalesi*, Çev. Y.Z. Yörükân, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. Kayseri 1971.

-Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler Türkiye ve İslam*, İstanbul 2005.

-Onat, Hasan, “Ahmet Yesevî-Hacı Bektaş Veli Çizgisinde Velâyetnâme'nin Anlam ve Önemi Hakkında”, *Doğumunun 800. Yılında Hacı Bektaş Velî Sempozyumu*, Nevşehir 17-18 Ağustos 2009 Bildiriler, AKDITYK Yayını, Ankara 2010, ss.135-142.

-Şehristânî, Ebû'l-Feth muhammed, el-Milel ve'n-Nihal, Beyrut 1990.

-Tancî Muhammed b. Tâvit, “Abû Mansur al-Mâtûrîdî”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, C.IV, Ssayı I-II, Ankara 1955, ss.1-12.

-Teber, Ömer Faruk, *Bektâşî Erkânâmelerinde Mezhebi Unsurlar*, Ankara 2008.

-Usta, Aydın, “Sâmâniler”, *DİA*, C.36, İstanbul 1995, ss.65-67.

-Ülken, Hilmi Ziya, “Orta Asya'da Türkmen: Türkmenin Dini”, *Mihrab Mecmû'ası*, Sene 1, Sayı 8, Yeni Matbaa, İstanbul 1924, ss.237-244.

_____, *Anadolu'nun Sosyal Tarihi, (Öncüler: Barak Baba, Geyikli Baba, Hacı Bektaş)*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan Ahmet Taşgın, Ankara 2003.

-Yavuz, Yusuf Şevki, “Mâtûrîdiyye”, *DİA*, C. 28, Ankara 2003,ss.171-173.